

कर्णाली प्रदेशको मध्यकालीन खसराज्य र विद्याको अवस्था

*

कमला दाहाल

सारांश

कर्णाली प्रदेशमा खस मल्लहरूले तीनसय वर्षजतिको समय शासन गर्दा सो क्षेत्रले नेपालको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण स्थान हासिल गरेको थियो । त्यस युगमा उक्त क्षेत्रमा कला, वास्तुकला, भाषा साहित्य तथा धर्म संस्कृति एवं राजनीतिका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धिहरू पनि हासिल भएका थिए । भोटको पश्चिमी प्रदेश गुंगेदेखि लिएर कुमाउँ गढवालका साथै तत्कालीन काठमाडौँ उपत्यका जस्तो शक्तिशाली राज्यसँग समेत टक्कर लिएर बसेको यस राज्यले विविध क्षेत्रमा निकै उन्नति गरेको थियो । कर्णाली प्रदेशमा सो समयमा विद्याको उन्नति पनि निकै नै भएको थियो । सो क्षेत्रका शासकहरू आफैं शिक्षित थिए । राजाहरूले समेत केही पुस्तकहरू तयार पारेका थिए । साथै उनीहरूका भारदार र प्रशासनिक अधिकारीहरू एवं विभिन्न कार्यमा संलग्न ब्राह्मणहरू पनि शिक्षित थिए भन्ने कुरा सो बेलाका प्रमाणहरूबाट थाहा हुन्छ । पढेलेखेका ब्राह्मणहरू ज्योतिषी कार्य, पण्डित्याई कार्य एवं शिक्षण कार्य समेत गर्दथे । खस मल्ल राज्यमा विद्वान्हरूको कदर हुन्थ्यो । त्यसैले टाढा-टाढादेखिका विद्वान्हरू पनि त्यहाँ जम्मा हुन्थे । प्राप्त विभिन्न स्रोतहरूका आधारमा हेर्दा वर्तमान समयमा सबैभन्दा अविकसित तथा पिछडिएको मानिएको यो क्षेत्र पूर्वमध्यकालमा निकै शक्तिशाली राज्यका रूपमा प्रसिद्ध थियो ।

परिचय

नेपालको इतिहासमा कर्णाली प्रदेशअन्तर्गतको मध्यकालीन मल्ल राज्यको महत्त्वपूर्ण स्थान छ । कर्णाली प्रदेशको मल्लराज्यबारे जानकारी दिने स्रोतहरू भने ज्यादै कम छन् । तिब्बती वंशावली, (टुची, १९५६ : ५२-६३; परिशिष्ट क), वि.सं. १४१४ को दुल्लु अभिलेख, (नरहरिनाथ, २०१३ : ५९) तथा अन्य केही फुटकर अभिलेखहरू एवं “गोपालराज वंशावली” आदि स्रोतहरूबाट नै त्यस क्षेत्रको इतिहासबारे जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । यिनै स्रोतहरूका आधारमा हेर्दा वर्तमान समयमा सबैभन्दा अविकसित तथा पिछडिएको मानिएको यो क्षेत्र पूर्वमध्यकालमा निकै शक्तिशाली र सम्पन्न राज्यका रूपमा प्रसिद्ध थियो । तत्कालीन काठमाडौँ उपत्यका जस्तो शक्तिशाली राज्यसँग टक्कर लिएर बसेको यस राज्यले विविध क्षेत्रमा निकै उन्नति गरेको थियो ।

खसराज्यको स्थापना

ऐतिहासिक तथ्यहरूका आधारमा हेर्दा मध्यएसियामा बस्ती आबाद भएपछि एकथरी खसहरू दक्षिणपूर्व हिमाली पाखा हुँदै महाकाली नदी पार गरेर कर्णाली नदीको किनारमा गई राज्य स्थापना गरेर बसेको देखिन्छ । सो क्षेत्रमा खसहरूकै प्राधान्य भएका

---

* संस्कृति विषयका सहप्राध्यापक डा. दाहाल त्रि.वि. अन्तर्गतको पाटन संयुक्त क्याम्पसमा प्राध्यापनरत हुनुहुन्छ ।

कारणले नै सो क्षेत्र खसान नामबाट प्रसिद्ध भएको थियो । कालान्तरमा यो खसान क्षेत्रका एकथरी खसहरूले मानसरोवरको खारी प्रदेश तथा तिब्बतको गुंगे प्रान्तसम्म कब्जा गरेर विशाल भौगोलिक क्षेत्रमा आफ्नो प्रभुत्व कायम गरे । बाह्रौं शताब्दीको मध्यतिर यही खारी प्रदेशका नागराजले कर्णाली प्रदेशमा भरेर विशाल खस राज्यको स्थापना गरेका हुन् (नरहरिनाथ, २०१३ : ५९) । तत्कालीन उनको राज्यभित्र जुम्ला र डोटी क्षेत्रका अतिरिक्त भोटको पश्चिमी प्रदेश गुंगे पनि पर्दथ्यो । नागराजले आफ्नो राज्यको राजधानी भने जुम्लाको सिँजा क्षेत्रलाई बनाएका थिए (टुची, १९५६ : ५१, १२९) ।

नागराजपछि सो वंशमा क्रमशः चाप, चापिल्ल, क्राशिल्ल, क्राधिल्ल आदि शासक भएको बुझिन्छ, तर तिनीहरूबारे विस्तृत र स्पष्ट जानकारी भने केही पनि पाउन सकिएको छैन । क्राधिल्लपछिका शासक क्राचिल्लका बारेमा भने केही जानकारी पाउन सकिएको छ । यी क्राचिल्ल भने केही शक्तिशाली देखिन्छन् । यिनी वि.सं. १२६४ मा राजगद्दीमा बसेका थिए । वि.सं. १२८० को कुमाउँ बालेश्वर मन्दिर अभिलेखअनुसार यी क्राचिल्लले कुमाउँ गढवाल जिती बालेश्वर महादेवको पूजा गरी दान दिएको थाहा हुन्छ (वज्राचार्य, २०२२ : १९-२२) । सोही अभिलेखमा उनलाई परमसौगत (बुद्धका ठूला उपासक) भनिएको हुँदा उनको बौद्ध तथा शैव सम्प्रदायप्रति समान आस्था रहेको बुझिन्छ । सो अभिलेख तयार पारिएको ठाउँ दुल्लु नजिकको सहर भएकाले त्यसैबेला दुल्लुमा पनि बस्तीको विकास भइसकेको बुझिन्छ । त्यसैले पछि हुने राजाहरूले दुल्लुलाई शीतकालीन राजधानी बनाएका थिए ।

क्राचिल्लपछि अशोक चिल्ल सिँजाको मल्ल राजगद्दीमा बसे । यिनी पनि निकै प्रभावशाली थिए । पृथ्वीमल्लको दुल्लुको अभिलेखमा अशोक चिल्ललाई टाढा-टाढासम्म कीर्ति फैलिएका भनेर वर्णन गरिएको छ । यी अशोक चिल्ल कट्टर महायानी सम्प्रदायका अनुयायी थिए । यिनलाई “असल महायानी सम्प्रदायका अनुयायी, हे वज्रका पाउका भक्त, सारा राजाहरूमा श्रेष्ठ, सवालाख पर्वत खस देशका महाराजाधिराज ” भनेर वि.सं. १३३५ को बुद्धगयाको अभिलेखमा सम्बोधन गरिएको छ (विहारी, १९१३-१४ : ३०) । वि.सं. १३१२ को बुद्ध गयाकै अर्को अभिलेखबाट भने अशोकचिल्लका दरबारमा विभिन्न क्षेत्रका पण्डितहरूको जमघट हुने गरेको बुझिन्छ (विहारी, १९१३-१४ : ३०) । अशोक चिल्लपछि उनैका छोरा जितारि मल्ल कर्णाली प्रदेशको मल्ल राजगद्दीमा बसे । आफ्ना बाबुबाजेहरूले चिल्ल लेख्तालेख्दै यिनले पहिलोपल्ट किन मल्ल लेख्न पुगे भन्ने सम्बन्धमा जानकारी दिने प्रस्ट आधार केही देखिँदैन । सम्भवतः छिमेकका राज्यहरूको चलनअनुसार हामी पनि उच्च वर्गीय मल्ल क्षेत्रीय हौं भन्ने देखाउन यिनले मल्ल पद ग्रहण गरेको हुन सक्छ, भन्ने अनुमान एकथरी विद्वान्ले गरेका छन् (अधिकारी, २०५३ : २८) । कर्णाली प्रदेशमा शासन गर्ने राजाहरूमा ज्यादै बलिया र प्रभावशाली शासक भने यिनै थिए । यिनका पूर्वजहरू पश्चिम र पश्चिमोत्तर क्षेत्रमा विजय गर्दै अघि बढे पनि पूर्वतिर भने बढ्न सकेका थिएनन् । यी जितारि मल्लले भने तीनपटकसम्म काठमाडौँ उपत्यकामा आक्रमण गरेका थिए । उनको आक्रमणको विवरण “गोपालराजवंशावली” (पत्र ४०) ले दिएको छ । यिनको पहिलो आक्रमण वि.सं. १३४४ पौषमा भएको थियो । त्यसबेला काठमाडौँमा

अनन्त मल्लले शासन गरिरहेका थिए । स्वयम्भू डाँडामा दुवै पक्षका सैन्यबीच युद्ध भयो । ८०० खस सैन्य मारिए, तर जितारि मल्लले हार खाएनन् र आक्रमण अझ सशक्त बनाएपछि उपत्यकावासी वनदुर्गातिर लुक्न गए, त्यसपछि भने खस सैन्य आफ्नै क्षेत्रमा फर्क्यो । यसको १४ महिनापछि वि.सं. १३४५ फागुनमा दोस्रोपल्ट र त्यसको एक वर्षपछि वि.सं. १३४६ फागुनमा जितारि मल्लले तेस्रोपटक उपत्यकामा आक्रमण गरेर गाउँ-गाउँमा आगो लगाएर स्वदेश फर्केको बुझिन्छ ।

कर्णाली प्रदेशमा जितारि मल्लपछि रिपु मल्ल र उनीपछि आदित्य मल्ल राजा भए । आदित्य मल्लले पनि वि.सं. १३८४ मा काठमाडौँ उपत्यकामा आक्रमण गरेका थिए । सो अवसरमा यिनले उपत्यकाका तीनै सहरमा आगो लगाइदिएको विवरण “गोपालराजवंशावली” ले दिएको छ । आदित्य मल्लपछि कल्याण मल्ल र कल्याण मल्लपछि प्रताप मल्ल राजा भए । प्रताप मल्ल नागराजको वंशका अन्तिम शासक थिए । यिनले निःसन्तान भएर भिक्षुजीवन ग्रहण गरेपछि अर्कै वंशका पुण्य मल्ल राजा बनाइए । पुण्य मल्लका सेनाले पनि उपत्यकामा आक्रमण गरेर आगो लगाई धनसम्पत्ति उठाएर फर्केका थिए । पुण्य मल्ल स्वयम्भू भने काठमाडौँ आएका थिएनन् । उनले आफ्नो वि.सं. १३९४ को एउटा ताम्रपत्रमा नेपाललाई करद् पारेको कुरा उल्लेख गरेका छन् (वज्राचार्य, २०२२ : २७) ।

पुण्य मल्लपछि पृथ्वी मल्ल खसहरूको राजगद्दीमा बसे । यिनको विशेष महत्त्व वि.सं. १४१४ को दुल्लुकीर्तिस्तम्भ (अभिलेख) ले वर्णन गरेको छ । यो अभिलेख उक्त क्षेत्रमा शासन गर्ने राजाहरूको वंशक्रम जान्न ज्यादै उपयोगी बनेको छ । यही मात्र एउटा यस्तो स्रोत हो, जसले कर्णाली प्रदेशका शासकहरूबारे महत्त्वपूर्ण जानकारी दिइएको छ ।

पृथ्वी मल्लपछि अभय मल्ल राजा भए, तर त्यसपछि भने विशाल कर्णाली प्रदेशको राज्य पतनको दिशातिर अग्रसर भएको देखिन्छ । पछि राज्यहरू टुक्रेर अनेक राज्यका रूपमा कर्णाली प्रदेशको विभाजन भयो । यसरी नागराजदेखि पृथ्वी मल्लसम्म तीनसय वर्षजति खस शासकहरूले शासन गर्दा कर्णाली प्रदेशले नेपालको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त गरेको थियो । त्यस युगमा कर्णाली प्रदेशमा विशाल राज्यको स्थापना गरिनुका साथै बाह्य व्यापारमा विस्तार, उत्तर तिब्बत तथा दक्षिण भारतका विभिन्न राज्यहरूसँग सम्बन्ध स्थापनाका साथै हिन्दू संस्कृतिको प्रचार र प्रसार, बौद्ध धर्मको विकास, नयाँ ढङ्गको कला र वास्तुकलाको विकास एवं नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकासमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धिहरू पनि हासिल भएका थिए ।

विद्याको उन्नति

कर्णाली प्रदेशमा सो समयमा विद्याको पनि केही मात्रामा विकास भएको बुझिन्छ । सो क्षेत्रका शासकहरू आफैं शिक्षित थिए । राजाहरूले तयार पारेका केही किताबहरू पनि पाइएका छन् । साथै उनीहरूका भारदार र प्रशासनिक अधिकारीहरू एवं विभिन्न कार्यमा संलग्न ब्राह्मणहरू पनि शिक्षित थिए भन्ने कुरा सो बेलाका प्रमाणहरूबाट थाहा हुन्छ । पढेलेखेका ब्राह्मणहरू ज्योतिषी कार्य, पण्डित्याई कार्य एवं

शिक्षण कार्य समेत गर्दथे । खस मल्ल राज्यमा विद्वान्हरूको कदर हुन्थ्यो । त्यसैले टाढा-टाढादेखिका विद्वान्हरू पनि त्यहाँ जम्मा हुन्थे ।

शिक्षित शासकहरू

तत्कालीन स्रोतहरूको अध्ययन गर्दा खसमल्ल शासकहरू निकै शिक्षित भएको बुझिन्छ । शासक क्राचल्ल शास्त्र र शास्त्र दुवैमा निपुण थिए । यस्तै राजा रिपुमल्ल स्वयं किताब सार्ने-लेख्ने गर्दथे । सिंजा सेरामा प्राप्त एक अभिलेखमा यी रिपु मल्ललाई “लघुरत्नत्रय” नामक ग्रन्थ लेखेको (सारेको) श्रेय दिइएको छ । यिनको पालामा सारिएको वि.सं. १३७० को “अभिसमयालङ्कार” नामक ग्रन्थ पनि प्राप्त भएको छ । कर्णाली प्रदेशका शासकहरूले शकसंवत् मात्र प्रयोग गर्ने गरेकोमा सो क्षेत्रमा तयार गरिएका प्रमाणहरूमा पहिलोपल्ट विक्रम संवत् उल्लेख भएको लिखत यही ग्रन्थ हो । (वज्राचार्य, २०२२ : २७) । कर्णाली प्रदेशका अर्का मल्ल राजा आदित्य मल्ल पनि शिक्षित थिए । उनी राजा हुनु पूर्व तिब्बतको शाक्य मठमा भिक्षु भएर रहँदा बौद्ध ग्रन्थहरू अध्ययन र लेखन कार्यमा लागेका थिए । त्यस्तै कर्णाली प्रदेशका अर्का मल्ल राजा पुण्य मल्लले पनि धर्मशास्त्र र अर्थशास्त्रमा आफ्नो दखल भएको दाबी गरेका छन् । सो समयमा अर्थशास्त्र भन्नाले राजनीतिशास्त्र भन्ने बुझिन्थ्यो । उनले आफ्नो वि.सं. १३९२ को कनकपत्रमा “गौतमस्मृति”, “अत्रिस्मृति”, “हरितस्मृति”, “आपस्तम्भस्मृति” आदिको विशेष अध्ययन गरी निपुणता पाएको अभिमानसमेत प्रकट गरेका छन् (नरहरिनाथ, २०२२ : ७६१-६२) । कर्णाली प्रदेशका शक्तिशाली शासक पृथ्वी मल्ल पनि विद्वान् थिए । उनले आफूलाई विभिन्न शास्त्रका साथै राजनीतिमा पनि निपुण भएको दाबी गरेका छन् ।

विद्वान्हरूको जमघट

कर्णाली प्रदेशका शासकहरू आफैं शिक्षित हुने मात्र नभएर विद्वान्को कदर पनि गर्ने गर्दथे । खस शासकहरूका दरबारमा विद्वान्हरूको जमघट नै हुन्थ्यो । राजा र उनको आश्रयमा रहेका अनेक विद्वान् व्यक्तिहरू राज शासनमा सहयोग गर्ने गर्दथे । तत्कालीन स्रोतहरूको अध्ययन गर्दा खसमल्ल शासक क्राचल्ल स्वयं शास्त्र र शास्त्र दुवैमा निपुण थिए भने उनका आश्रयमा नन्दपुत्र नारायण भट्टजस्ता विद्वान् थिए, जो न्याय, ज्योतिष, तन्त्रमन्त्र, काव्य र कर्मकाण्डमा पारङ्गत भएको कुरा क्राचल्लको वि.सं. १२८० को कुमाउ बालेश्वर अभिलेखबाट जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । उक्त अभिलेखमा यी नारायण भट्टलाई ‘नैयायिक, तान्त्रिक, पार्षद, सतपुरुष, क्षांत, विवेकी, कलियुगका गद्य पद्य रचनाका प्रख्यात कवि, कृत्यानुष्ठान परायण, जातकफल गणनादिमा कुशल, शकलशास्त्रपटु कुशल’ भनेर सम्बोधन गरिएको छ । यसबाट यी नारायण भट्ट निकै ठूला विद्वान् भएको बुझिन्छ (एट्किन्सन, १९७४ : ५१७) । त्यस्तै राजा अशोक चल्लका समयमा इश्वरीदेव, काशिमरी पण्डित भदन्त गुचपति, पं. मुशल, पं. शङ्करदेव, पं. रञ्जनदेव, दामोदर भट्ट, पद्म भट्ट जस्ता विद्वान्हरूले खसमल्ल दरबारमा स्थान पाएका थिए । पं. मुशल राजा अशोक चल्लका राजगुरु थिए ।

कर्णाली प्रदेशका अर्का मल्ल राजा पुण्य मल्लले धर्मशास्त्र र अर्थशास्त्रमा आफ्नो दखल भएको दाबी गरेका छन् भने उनका आश्रयमा जयाकर पण्डित, विद्याकर पण्डित,

गोल्हण जोशी आदि थिए । विद्याकरलाई त राजाले जमिन बिर्ता दिएर सबै करबाट मुक्त पनि गरेका थिए (नरहरिनाथ, २०२२ : ७६२) ।

कर्णाली प्रदेशका शक्तिशाली शासक पृथ्वी मल्ल पनि विद्वान् थिए र उनले आफूलाई विभिन्न शास्त्रका साथै राजनीतिमा पनि निपुण भएको दाबी गरेका छन् भने उनको आश्रयमा भएका विद्वान् अभिविजयसिंहले त बालरसरस्वती भन्ने उपनामसमेत पाएका थिए । दुल्लुको वि.सं. १४१४ को प्रसिद्ध अभिलेख यिनै अभिविजयसिंहको रचना हो (वज्राचार्य, २०२२ : २७) । साथै गोल्हण जोइशी देवराज जोइसी, शिवदेव जोइशी र जुठदेव जोइशी जस्ता विद्वान्हरूको नाम पनि जानकारीमा आएको छ । गोल्हण जोइशी त सो क्षेत्रका निकै प्रतिभाशाली विद्वान् थिए । उनी संस्कृत भाषामा राम्रो दखल भएका व्यक्ति थिए । यिनी पुण्य मल्लकै पालादेखि राज दरबारमा सम्मानित थिए । पृथ्वी मल्लको समयमा राजगुरुका रूपमा मल्ल दरबारमा थिए । राजगुरुका नाताले यिनले ठूलो सत्कारसाथ बिर्ता पाएका थिए । यी खस मल्लराजा पृथ्वी मल्ललाई पढाउने विद्वान् पनि यिनै गोल्हण जोशी थिए । पृथ्वी मल्लको जन्मपत्रिका पनि यिनैले बनाएको हुँदा ज्योतिषशास्त्रमा पनि यिनको दखल भएको बुझिन्छ । गोल्हण जोशीका सम्बन्धमा “मेरो जन्म पत्रिका बनाएका र मलाई अक्षर पढाएका” भनेर राजाले स्पष्ट बोलेका छन् र उनलाई निकै जमिन बिर्ता पनि दिएका छन् (एट्किन्सन, १९७४ : ७६४) ।

यसरी कर्णाली प्रदेशमा मध्यकालमा निकै शैक्षिक जागरण आएको थियो । सो क्षेत्र विशेष गरेर ज्योतिष विद्यामा प्रसिद्ध भएको देखिन्छ । नेपाल तथा भारतमा समेत ज्यादै प्रसिद्धि पाएको “बालबोधिनी” नामक भास्वतीको प्रसिद्ध टीका यसै क्षेत्रका बलभद्र नामक विद्वान्ले तयार पारेका थिए (पन्त र पन्त, २०३० : ३२) । यिनका बाबु वसन्त त “दैवज्ञशिरोमणि” नै बनेका थिए । त्यसैताकाको “खण्डखाद्यक” नामक ग्रन्थको नेपाली भाषाको अनुवाद पनि उतैतिर बनेको अनुमान केही विद्वान्हरूले गरेका छन् (नेपाल, २०४० : ५४) । पढेलेखेका विद्वान्हरूको आदर सम्मान गर्ने, दरबारमा आश्रय दिने तथा जीविकोपार्जनका लागि जग्गा जमिन बिर्ता दिने एवं विद्वान्हरूलाई कर मुक्ति गरिदिने जस्ता कामहरू खस मल्लहरूबाट हुने गरेका हुँदा त्यो राज्यमा दक्षिण भारततिरबाट थुप्रै विद्वान्हरू आउने गरेको बुझिन्छ । गार्गायण, गौतम धर्मसूत्र, अत्रि धर्मसूत्र, हारित तथा आपस्तम्भसूत्र जस्ता ग्रन्थहरू नै त्यसवेलाका दण्डविधानका आधार भएका हुँदा यस्ता ग्रन्थ अध्ययन गरेका ब्राह्मणहरूको ठूलो कदर त्यसवेला हुन्थ्यो ।

विभिन्न भाषाहरूको अवस्था

संस्कृत भाषाको अवस्था : राज्य स्थापनाको प्रारम्भतिर कर्णाली प्रदेशको मल्ल राज्यको राजकीय भाषा संस्कृत भाषा नै थियो । राजाहरूले स्थापना गरेका प्रायः सबै अभिलेखहरू संस्कृत भाषामा नै लेखिएका छन् । प्राप्त अभिलेखहरूको अध्ययन गर्दा संस्कृतको उत्कृष्ट ज्ञान भएका विद्वान्हरू त्यसवेला थिए ।

नेपाली भाषाको विकास : मध्यकालीन समयमा कर्णाली प्रदेशको शैक्षिक विकासको एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धि नेपाली भाषाको विकास गर्नुमा छ । पूर्वमध्यकालमा भारततिरबाट यता पसेका विद्वान्हरूले आफ्नो विद्वताका कारणले आफ्नो भाषा (नेपाली भाषाको

पूर्वरूप) को प्रचार गर्न सक्षम भए । पछि खसराजाहरूले यही नेपाली भाषालाई सरकारी भाषाको स्थान दिँदा स्वतः यसको प्रचार हुन गयो र जताजता खस राज्यको विस्तार हुँदै गयो नेपाली भाषाले पनि फैलिँदै जाने मौका पायो । अशोक चल्लका पालादेखिकै नेपाली भाषाका लिखतहरू पाइएका छन् । यो भाषा हिन्दी, पन्जाबी, गुजराती, मराठी, मैथिली आदि जस्तै एक आधुनिक आर्य भाषा हो । इसाको दसौं शताब्दीपछिको समय आधुनिक आर्यभाषाको समय मानिएकाले र नेपालको प्राचीन युगका नेपाली भाषाका कुनै लेख्य नमुना प्राप्त नभएकाले नेपाली भाषाको जन्म पूर्वमध्यकालमा नै भएको देखिन्छ । आजसम्मको खोजीका आधारमा यस भाषाको प्राचीनतम नमुना खस राजा अशोक चल्लका समयको वि.सं. १३१२ को हुम्ला-ताम्रपत्रलाई मानिन्छ (खनाल, २०३४ : १) । त्यस्तै अर्को अभिलेख पनि खस राजा अशोक चल्लकै समयको दुल्लुको शिलापत्र मानिन्छ (अधिकारी, २०५३ : १०१) । पूर्णप्रकाश नेपालले भने वि.सं. १३१२ भन्दा पनि अघि वि.सं. १०३८ को दामुपालको अभिलेख, वि.सं. ११४६ को सङ्ग्राम मल्लको एक अभिलेख र वि.सं. १२५४ को भारशिव मल्लको एक अभिलेखको भाषा नेपाली नै भएको उल्लेख गरेका छन् (नेपाल, २०३९ : ११२-११५) । आधुनिक अन्य आर्य भाषाहरूको उत्पत्ति मोटामोटी रूपमा दसौं शताब्दीका प्रारम्भतिरै भएका परिप्रेक्षमा नेपाली भाषा पनि सोही समयदेखि विकसित हुन थालेको हुन सक्ने सम्भावनाबाट हेर्दा पूर्णप्रकाश नेपालको विचारअनुसार वि.सं. १०३८ ताका नै नेपाली भाषाको लिखित रूप प्राप्त भएको मानी सो समयभन्दा अगाडिदेखि नै नेपाली भाषा अपभ्रंश भाषाबाट विकसित भई बोलचालका रूपमा देखा पर्न थालिसकेको अनुमान गर्नुपर्ने हो तर यस अभिलेखको समयबारे विवाद उठेका कारणले र प्रामाणिक रूपमा यसको पुष्टि भई नसकेको (पोखरेल, २०३४ : १५-१९) हुँदा अशोक चल्लका समयको लिखतलाई नै नेपाली भाषाको प्राचीनतम नमुना मान्नु पर्ने हुन्छ ।

नेपाली भाषाको विकास कर्णाली प्रदेशको जुम्ला जिल्लाअन्तर्गतको सिँजा क्षेत्रमा भएको थियो । इसाको एघारौं शताब्दीपश्चात् उत्तर भारतमा मुसलमानी आक्रमण बढ्दै गएपछि ती क्षेत्रका हिन्दू धर्मावलम्बी ब्राह्मणक्षेत्री आदि जातिका मानिसहरू भागेर बसाइँ सरेर पश्चिम नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा आई बसोवास गर्न थाले । पछि यस समुदायको भाषा (नेपाली भाषाको पूर्वरूप) ले नेपालमा प्रवेश पायो र यो बसाइँ सरेर आउने समुदायमा शिक्षित वर्गको प्रमुखता रहेको हुँदा यिनीहरूको भाषाले क्रमशः विस्तार पाउन थाल्यो । पछि खस शासकहरूले पनि जनभाषालाई सरकारी भाषा बनाउने नीति लिई यही भाषालाई सरकारी भाषाको स्थान दिँदा स्वतः यसको प्रचारको गति द्रुततर हुन थाल्यो । खसराज्य पश्चिम भेकमा गढवाल कुमाउँदेखि पूर्वमा नुवाकोट सीमासम्म फैलिएको थियो (बज्राचार्य र श्रेष्ठ, २०३२ : २७-३१) । यत्रो राज्यका प्रमुख सरकारी भाषाको रूपमा नेपाली भाषाले मान्यता पाएको हुँदा नेपाली भाषाको विकासमा यो काल महत्त्वपूर्ण रह्यो । पन्द्रौं शताब्दीसम्म आइपुग्दा पश्चिम नेपालका सम्पूर्ण क्षेत्रहरूमा नेपाली भाषा राजभाषाका रूपमा विकसित भइसकेको थियो । कर्णाली प्रदेशको विशाल खसराज्य टुक्रिएपछि बनेका बाइसी र चौबीसी राज्यहरूमा पनि नेपाली भाषाले राजभाषाको रूपमा मान्यता पायो र यो भाषा क्रमशः परिष्कृत पनि हुँदै गयो । सोह्रौं शताब्दीपछि चाहिँ अभिलेखमात्र होइन नेपाली भाषामा वाङ्मय ग्रन्थहरूको रचना पनि हुन थाल्यो । विशेष गरेर धर्मशास्त्र, वैद्यशास्त्र, जीवनी र व्यवहारशास्त्रको रचना नेपाली भाषामा हुन थाल्यो । त्यसबेला तयार भएका नेपाली भाषाका मौलिक ग्रन्थहरूमा वि.सं. १३९३ तिरको “भास्वती” को नेपाली

अनुवाद नै प्राचीनतम ग्रन्थ मानिएको छ (रेग्मी, २०३२ : ६४) । यसपछि वि.सं. १४५० पूर्व नै अनुवाद भएको र १६४९ मा प्रतिलिपि गरिएको “खण्डखाद्य”, १७०० तिरको “बाजपरीक्षा” तथा १७७३ भदौको “ज्वरोत्पत्तिचिकित्सा” आदि पनि नेपालीमा लेखिएका महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ मानिन्छन् (पोखरेल, २०४३ : १३-३७) ।

चौधौं शताब्दीको उत्तरार्धमा काठमाडौं उपत्यकामा समेत नेपाली भाषाले प्रवेश पाइसकेको देखिन्छ । उदाहरणार्थ “गोपालराजवंशावली” लाई देखाउन सकिन्छ । यस समयको घटना टिप्ने क्रममा “गोपालराजवंशावली” (पत्र २६, २७) मा नेपाली शब्दमा अड्कहरू टिपिएका छन् । त्यसपछि क्रमशः यो भाषा काठमाडौं उपत्यकामा प्रचलित हुँदै गयो । मल्ल राजाहरू लक्ष्मीनरसिंह मल्ल, (बज्राचार्य, २०१९ : १८१-८२) प्रताप मल्ल, (राजवंशी, २०१६ : १-४) जगज्जय मल्ल, जगज्योति मल्ल, (बज्राचार्य र श्रेष्ठ, २०३१ : २७-३१) जगत्प्रकाश मल्ल तथा भूपतीन्द्र मल्ल आदिले राखेका नेपाली भाषाका कागजपत्रहरू र अभिलेखहरू प्राप्त भएका छन् । वास्तवमा पश्चिम नेपालमा राजभाषाको रूपमा विकसित भएको नेपाली भाषा पश्चिम प्रदेशका खस जातिहरू क्रमशः पूर्वतिर बढ्दै आएपछि नेपाली भाषा पनि क्रमशः उपत्यकामा लोकप्रिय बन्दै जान थाल्यो र अध्ययन-अध्यापनको एउटा माध्यम भाषा यो पनि बन्न गयो । नेपाली भाषाको काठमाडौं उपत्यकामा बढिरहेको लोकप्रियतालाई माथि उल्लेख गरिएका प्रमाणहरूले नै पुष्टि गरेका छन् । मल्लकालमा नेपाली भाषामा लेखिएका उपर्युक्त अभिलेख, कागजपत्रमध्ये केहीमा त्यसका लेखकको नाम पनि उल्लेख भएको छ र ती नाम हेर्दा के थाहा हुन्छ भने ती कागजपत्रहरू नेपाली भाषाभाषीद्वारा लेखाइएका नभएर नेवारी भाषाभाषीले नै लेखेका थिए । धनवज्र बज्राचार्यले उल्लेख गरेअनुसार नेवारी भाषाभाषीको नेपाली भाषामा केही दखल त्यसैवेला भइसकेको थियो (बज्राचार्य, २०३३ : ३१) । यस कथनबाट के स्पष्ट हुन्छ भने नेपाली भाषा मध्यकालीन काठमाडौं उपत्यकामा निकै लोकप्रिय बन्दै गइरहेको थियो । यसरी विद्याको विकासका सन्दर्भमा नेपाली भाषाको विकासमा खस मल्लराज्यको महत्त्वपूर्ण स्थान छ ।

तिब्बती भाषाको अवस्था : मध्यकालीन खस राज्यमा प्रचलित तत्कालीन अर्को सम्पर्क भाषा तिब्बती भाषा पनि थियो । यो तिब्बती भाषा मुख्य रूपमा नेपालको हिमाली भेकमा र चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बतमा बोलिने भाषा हो । राहुल सांकृत्यायनले उल्लेख गरेअनुसार तिब्बती बौद्ध साहित्यलाई समृद्धशाली बनाउन योगदान गर्ने नेपाली विद्वानहरू निकै थिए जसमध्ये शीलमञ्जु (सातौं शताब्दी), शान्तिभद्र र अनन्तश्री (एघारौं शताब्दी) संघश्री र लक्ष्मीश्री (तेह्रौं शताब्दी) को नाम उल्लेखनीय छ (सांकृत्यायन, १९७९ : १७) । ई. १४८१ मा लेख्न सुरु गरिएको तिब्बतको “ब्लु एनाल्स” नामक ऐतिहासिक ग्रन्थलाई साफी गर्ने विद्वानहरूमा सबभन्दा प्रमुखचाहिँ नेपालकै हिमाली क्षेत्र डोल्पाका निवासी टाशी भन्ने व्यक्ति थिए (Roerich, 1979 : 1090-91) । यसबाट पनि सो क्षेत्रको विद्याको स्तर उच्च रहेको स्पष्ट हुन्छ । मध्यकालका तिब्बती भाषाका नमुनाहरू प्राप्त भएका छन् । कर्णाली प्रदेशको खस मल्लराज्यको उत्तरी भेगमा तिब्बती भाषाभाषी प्रजाहरू रहेकाले त्यसवेला शासकहरूले सो भाषालाई राजकीय सम्मान प्रदान गरेर अनेक शिलापत्रहरूमा संस्कृत, नेपालीका साथै तिब्बती भाषाको समेत प्रयोग गरेका थिए । आदित्य मल्लको गोरखामा प्राप्त अभिलेख (१३७८) तथा पुण्य मल्लको अभिलेख (१३८५) मा तिब्बती लिपि र भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यसरी हेर्दा उक्त क्षेत्रमा खस शासकहरूले तिब्बती भाषालाई दोस्रो सरकारी भाषाको स्थान दिएको देखिन्छ (खनाल, २०३० : १-२, ९-१०) ।

नेपाल उपत्यका र अन्यत्र पनि तिब्बती भाषाका अभिलेखहरू फेला परेका छन् । प्रताप मल्लको हनुमान ढोकाको टुटेधारामा कुँदिएको ने.सं. ७७४ को प्रलेखमा तिब्बती भाषाको पनि प्रयोग गरिएको छ (वज्राचार्य, २०३५ : २११) । स्वयम्भूस्थित विशाल शिलापत्रमा राजा जयप्रकाश मल्लका समयको ने.सं. ८७८ छ (वि.सं. १८१५) को लेख पनि तिब्बती भाषामा देखिन्छ । यस्तै पाटन नागबहाल, गुह्येश्वरी, स्वयम्भू तथा बौद्धमा पनि अनेक तिब्बती भाषाका अभिलेखहरू फेला परेका छन् । यङ्गाल, भोटेबहाल, फर्पिङजस्ता स्थानहरू त मध्यकालमा तिब्बती भाषा र साहित्यका अध्ययन केन्द्रहरू नै थिए । स्वयम्भू र बौद्ध यसका मूल केन्द्र नै थिए । हिमाली भेगमा गुम्बा र घ्याँगहरू तिब्बती भाषामा बौद्धधर्मको अध्ययन र अध्यापनका नियमित केन्द्रकै रूपमा रहेका थिए । तिब्बती लिपिमा धार्मिक ध्वजा फहराउने र धार्मिक स्थलहरूमा ढुङ्गामा तिब्बती लिपिमा “ओममणि पद्मे हुँ” कुँदने चलन त्यतिबेला पनि र अहिले पनि व्यापक देखिन्छ ।

पठनपाठनको शैली र सरकारी नीति

समकालीन काठमाडौँ उपत्यका सो समयमा अन्तर्राष्ट्रिय शैक्षिक केन्द्रका रूपमा प्रसिद्ध थियो । अनेक शैक्षिक केन्द्रहरू र विद्वान्हरू अध्यापन कार्यमा संलग्न थिए । तर यसको ठीक विपरीत तत्कालीन स्रोतहरूको अध्ययन गर्दा त्यसबेला कर्णाली प्रदेशमा वर्तमान समयको जस्तो शिक्षण संस्थाको माध्यमबाट शिक्षा लिने दिने चलन थिएन । त्यहाँ विद्यालयहरू भएको प्रमाण पनि पाइँदैन तापनि विभिन्न विद्वान् व्यक्तिहरू पठनपाठनको व्यवस्था गर्ने काममा संलग्न रहेको बुझ्न सकिन्छ । शिक्षणकार्य निःशुल्क हुने हुँदा शिक्षणकार्यमा संलग्न ब्राह्मण र ऋषिहरूलाई शासकहरूले खानपिनका निमित्त जग्गा बित्ता दिने गर्दथे । शिक्षाका लागि भनेर छुट्ट्याइएका यस्ता बित्ता क्षेत्रहरूमा करमुक्त जग्गा हुन्थे । ती क्षेत्रहरूमा विद्वान्हरू बसेर पठनपाठनको कार्य सम्पादन गर्ने गर्दथे । प्राचीन परम्परामा जस्तै मध्यकालीन समयमा विद्वत् मण्डलीहरू बस्ने गाउँहरू छुट्ट्याउने व्यवस्था भएको बुझिन्छ । शिक्षण संस्था नभएको हुँदा गुरुहरूले आ-आफ्ना घरघरमा नै विद्यार्थी पढाउने गर्दथे ।

बाहिरबाट आएका विद्वान्हरूको राम्रो कदर हुन्थ्यो । पढेलेखेका विद्वान्हरूको आदर सम्मान गर्ने, दरवारमा आश्रय दिने तथा जीविकोपार्जनका लागि जग्गा जमिन बित्ता दिने एवं विद्वान्हरूलाई कर मुक्ति गरिदिने जस्ता कामहरू खस मल्लहरूबाट हुने गरेका हुँदा त्यो राज्यमा भारततिरबाट थुप्रै विद्वान्हरू आउने गरेको बुझिन्छ । साथै तत्कालीन मठमन्दिरहरू तथा विहारहरूले आआफ्नो सम्प्रदायसम्बन्धी धार्मिक शिक्षा समेत दिन्थे । मध्यकालमा सो क्षेत्रमा अनेकौँ विहारहरू बौद्धधर्मको केन्द्रका रूपमा रहेका थिए र तिनमा बौद्धशिक्षा प्रदान गरिन्थ्यो ।

निष्कर्ष

यसरी कर्णाली क्षेत्रमा पाइएका अभिलेखहरूको अध्ययनबाट के स्पष्ट हुन्छ भने सो क्षेत्रमा मध्यकालमा विद्याको स्तर निकै उठेको थियो । यद्यपि सर्वसाधारणको शैक्षिक स्तर जान्न सकिने आधार केही छैन तापनि उच्च वर्गमा भने यसको चेत थियो भन्ने बुझिन्छ । पाइएका प्रमाणहरूको अध्ययनबाट के स्पष्ट हुन्छ भने त्यतिबेला राजाहरू शिक्षित हुन्थे र उनीहरूका मन्त्री भारदार र अन्य कर्मचारीसमेत पढे-लेखेका हुन्थे । खस मल्ल राज्यमा विद्वान्हरूको कदर हुन्थ्यो । राजाहरू पढेलेखेका व्यक्तिहरूलाई कर माफी

दिने गर्दथे । त्यसैले पनि टाढा-टाढादेखिका विद्वान्हरू यहाँ जम्मा हुन्थे । उत्तर भारततिरबाट यता प्रवेश गरेका विद्वान्हरूको आफ्नै प्रयत्नका कारणबाट पनि सो क्षेत्रमा केही मात्रामा शैक्षिक जागरण फैलिँदै गएको स्पष्ट हुन्छ ।

सन्दर्भ कृतिसूची

- अधिकारी, सूर्यमणि (२०५३). *पश्चिम नेपालको खस अधिराज्य*. कीर्तिपुर : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- खनाल, मोहनप्रसाद (२०३०). *मध्यकालीन अभिलेख*. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- (२०३४). “हुम्लामा अशोक चल्को प्रशासनिक ताम्रपत्र प्राप्त.” *गोरखापत्र*. काठमाडौं : २०३४-३-१७ ।
- गोपालराजवंशावली* ।
- नहरिनाथ, योगी (२०१३). *इतिहासप्रकाश*, भाग २, अङ्क १, काठमाडौं : इतिहास प्रकाशक संघ ।
- (२०२२). *इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र सङ्ग्रह*. भाग १, दाङ : आध्यात्मिक परिषद् ।
- नेपाल, ज्ञानमणि (२०४०). *जयतिरचित महीरावणवध नाटक विवेचनात्मक अध्ययन*. कीर्तिपुर : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- नेपाल, पूर्णप्रकाश (२०३९). *राजा गगनिराजको यात्रा*. काठमाडौं : नेसनल रिसर्च एसोसिएट्स ।
- पन्त, महेशराज र दिनेशराज पन्त (२०३०). “भास्वतीका प्रसिद्ध टीकाकार नेपाली ज्योतिषी बलभद्र”. *पूर्णिमा*. पूर्णाङ्क २९ काठमाडौं ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०३४). “निरय मल्लको समय.” *मधुपर्क*. वर्ष ९, अङ्क १२, काठमाडौं ।
- (२०४३). *पाँचसय वर्ष तेस्रो संस्करण*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- राजवंशी, शंकरमान (२०१६). *पुरातत्व पत्र सङ्ग्रह*. पहिलो भाग, काठमाडौं : श्री ५ को सरकार पुरातत्व विभाग ।
- रेग्मी, जगदीशचन्द्र (२०३२). *नेपाली अध्ययन*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- वज्राचार्य, गौतमवज्र (२०३५). *हनुमानढोका राजदरबार*. काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- वज्राचार्य, धनवज्र (२०२२). “कर्णाली प्रदेशको इतिहासको एक भ्रूलक”. *पूर्णिमा*. पूर्णाङ्क ६, काठमाडौं ।
- (२०३३). “नेपाली भाषाको ऐतिहासिक विकास”. *नेपाली भाषा-अधिगोष्ठी*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- वज्राचार्य, धनवज्र र अरू (सम्पा.) (२०१९). *इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय*. काठमाडौं : इतिहास संसोधन मण्डल ।
- वज्राचार्य, धनवज्र र टेकबहादुर श्रेष्ठ (२०३१). *दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा*. कीर्तिपुर : त्रि.वि. नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

--- (२०३२). *नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा*. कीर्तिपुर : त्रि.वि. नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

सांकृत्यान, राहुल (१९७९). *तिब्बतमे बौद्ध धर्म*. इलाहाबाद : किताब महल ।

Atkinson, E.T. (1974). *Kumaon Hills*. Delhi: Cosmo Publications.

Bihari, Binod (1913-14). "Two Inscriptions of Bodhgaya". *Epigraphiya Indica*. Vol. 12.

Roerich, G.N. (1979). *The Blue Annals*. Part 11, Delhi: Moti Lal Banarsidas .

Tuchi, Giesseppe (1956). *Preliminary Report on Two Scientific Expeditions in Nepal*. Rome: ISMEO.